

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelləri

İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi
Bakı-2009

Mündəricat

Giriş.....	3
Makroiqtisadi tarazlıq modeli.....	5
Milli valyutanın tarazlığı və qiymətlərin sabitliyi sahələrarası balans kontekstində	7
Qeyri-neft sektorunda davamlı və tarazlı inkişaf.....	11
Tarazlıq - xarici iqtisadi əlaqələr müstəvisində.....	14
Yekun prinsiplər	18

Giriş

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ildə qəbul etdiyi “Neft gəlirlərinin uzunmüddətli istifadəsi üzrə strategiya”da Dəyişməz Neft Gəlirləri prinsipi təsbit olunub. Lakin bu prinsipin əsasında sosial-iqtisadi modelləşmə işi tam başa çatdırılmayıb. Azərbaycanın 400 milyard ABŞ dolları civarında proqnozlaşdırılan neft-qaz gəlirlərinin illər üzrə istehlaka və yığıma gedən hissəsinin rasionallaşması bir problem olaraq qalır. Nəticədə Xixsin işgüzar dövr modelinə uyğun olaraq tələb və təklifin bir-birini balanslaşdırması müşahidə edilmir. Azərbaycanda stabil iqtisadi inkişaf və makro səviyyədə tarazlıq təmin edilməklə bərabər faktiki olaraq “əkiz kəsirlər” problemi mövcuddur. Bir tərəfdən qeyri-neft xarici ticarət kəsiri ilbəl artır. Bu o deməkdir ki, dolayısı ilə neft gəlirlərinin bir hissəsi qeyri-neft xarici ticarət kəsirini bağlamaq üçün xərclənir və xarici əmtəə və xidmət istehsalçılarını maliyyələşdirməyə yönəlməklə yerli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

Digər mühüm kəsir isə qeyri-neft sektoru üzrə büdcə kəsirininin qeyri-neft sektorunda payıdır. Nəticədə “qazanılmamış pulların xərclənməsi effekti” baş verir. Öz ehtiyaclarını ödəyə bilməyən qeyri-neft sektoru neft-qaz gəlirlərinin hesabına maliyyələşməklə iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafını şərtləndirir, inflyasiyaya rəvac verir, milli valyutanı möhkəmləndirir və iqtisadi inkişafın davamlılığını sual altına qoyur. Qlobal iqtisadi böhran şəraitində bu problemə həsr edilmiş tədqiqata ehtiyac yaranıb.

Neft istehsal edən ölkələrdə bu təbii sərvətdən istifadə üzrə müxtəlif metodoloji yanaşmalar formalaşmışdır.

Real gəlirlərdən istifadə (“bird-in-hand”) üsulunu tətbiq edən neft ölkələri sərvətlərin satışından əldə edilən vəsaiti maliyyə aktivləri kimi yerləşdirib, yalnız aktivlərin gətirdiyi faizləri xərcləyirlər. Bu şərt altında hökumət müəyyən bir meyar əsasında formalaşan daimi faiz gəlirini xərcləyir. Məhdudlaşdırıcı

xarakter daşıyan bu üsulun mahiyyəti ondadır ki, neft gəlirləri daha çox gələcək nəsillər üçün saxlanılır. Bu yolla illik neft aktivlərinin cəmi 4 faizindən istifadə edən Norveç gedir.

Bəzi ölkələr dövlətə məxsus olan bütün aktivlərin (xalis maliyyə aktivləri üstəgəl neft sərvəti) yerləşdirilməsindən əldə edilən müəyyən bir faizi xərcləyirlər. Bu şərt daxilində maliyyə aktivləri ilə müqayisədə daha yüksək məbləğdə ümumi aktivlərə malik olan ölkələrdə qeyri-neft sektoru üzrə kəsinin artması müşahidə edilə bilər.

Neft gəlirlərinin xərclənməsi nöqtəyi-nəzərindən üçüncü yanaşma hökumətlərin heç bir məhdudsiyyət qoymadan neft gəlirlərini istifadə etməsidir. Belə yanaşmanın riski ondadır ki, dövlət büdcəsi neftin hasilat və qiymət həddindən asılı vəziyyətə düşür. Əvvəlki yanaşmalardan fərqli olaraq bu halda hökumətin malik olduğu xalis aktivlərin həddi (bu, makroiqtisadi sabitlik üçün əsas şərtidir) nəzərə alınmır. Bu hal başqa maliyyə mənbələrinə çıxışı olmayan və ya neft ehtiyatları az olan dövlətlərə xasdır.

Hazırda neftlə zəngin ölkələrdə ən geniş yayılmış yanaşma Daimi neft gəlirləri modelidir (Permanent oil income model (POIM)). Bu model Fridman (1957) tərəfindən yaradılmış dəyişməz gəlirlər nəzəriyyəsinə əsaslanır:

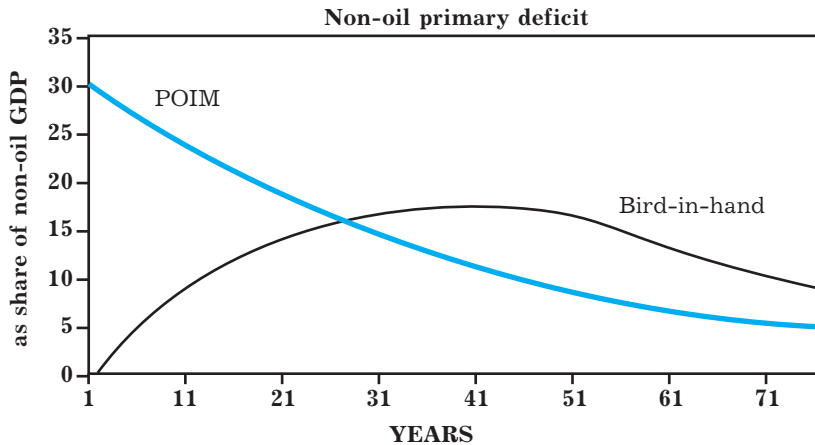
$$G = rW$$

Burada G – dövlət xərcləmələri, r – maliyyə aktivlərinin gəlirlilik səviyyəsi (maliyyə aktivləri, həmçinin ÜDM və əhali artımı faktoru nəzərə alınmaqla yenidən baxıla bilər), W – xalis neft sərvətinin həcmidir.

İndiki və gələcək nəsillərin eyni sosial rifah göstəricisinə malik olmalarını təmin etmək üçün hökumətin xalis aktivlərinin (neft sərvəti üstəgəl xalis maliyyə aktivləri) istifadəsi tənzimlənir. Bu model orta müddətli dövəndə fiskal siyasət yürütmək üçün sabitlik meyarı (sustainability benchmark) əsasında qurulur. Belə siyasət qeyri-neft kəsinin üçün sabit və davamlı (sustainable path) bir mənbə olub, mövcud fiskal siyasəti sabitlik meyarı ilə müqayisə etmək və alternativ simulyasiyalar yaratmaq baxımından

önəmlidir. Aşağıdakı qrafik onu göstərir ki, “dəyişməz gəlirlər prinsipi” qısa və orta müddətli dövnlərdə qeyri-neft sektoru üzrə daha iri miqyaslı kəsirlə müşayət olunduğu halda, uzunmüddətli dövnlərdə bu kəsir həddi aşağı düşür.

Qrafik 1. Qeyri-neft kəsiri ilə “dəyişməz gəlirlər prinsipi”nin əlaqəsi

Mənbə: IMF Working Paper: A Primer on Fiscal Analysis in Oil-Producing Countries, Paulo Medas and Daria Zakharova

Dəyişməz neft gəlirləri prinsipi əsasında sabitlik meyarı (sustainability benchmark) müəyyənləşdirmək üçün hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bençmark ortamüddətli dövnlərdə fiskal çərçivəni müəyyənləşdirə bilər; eyni zamanda burada ölkənin sosial rifah halı və ondan gözləntilər əsas götürülməlidir. Aşağıdakılar ümumi aktivlərin nəsillərəarası bölgüsü zamanı əsas götürülən amillərdir:

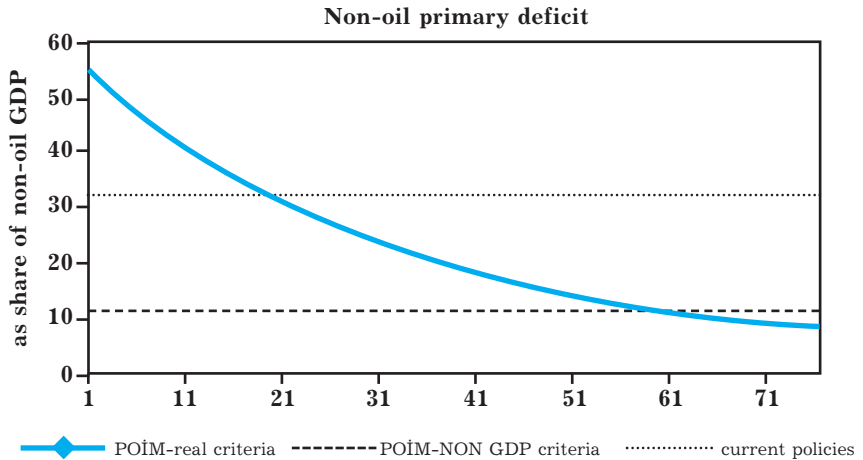
- Qeyri-neft sektorunun müəyyən bir payı nisbətində götürülən norma – burada cəmi dövlət xərcləmələri qeyri-neft sektorunun inkişafını nəzərə almaqla ümumi aktivlərin gəlirliliyinə bərabər olmalıdır. Bu meyar stabil qeyri-neft

kəsiri saxlamağa hesablanıb. Halbuki bu, daha varlı gələcək nəsillərin neft sərvətindən daha çox gəlir götürməsinə şərtləndirir (Çünki qeyri-neft sektoru özü də inkişaf edir).

- İkinci yol neft gəlirlərinin real ifadədə sabit paylanmasıdır. Bu şəraitdə hər il üçün bölünən sərvətin (dövlət tərəfindən real ifadədə xərclənən və deflyator nəzərə alınan) alıcılıq qabiliyyətinin sabit saxlanması əsas məqsəddir. Qeyri-neft sektorunun inkişafını nəzərə alsaq belə yanaşma sərvətlərin hesabına dövlət xərcləmələrinin qeyri-neft sektoruna nisbətə sabit qalması və deməli, illik neft gəlirləri hesabına xərcləmələrin ilbəil aşağı düşməsinə göstərir.

Başqa alternativ əhali artımını da nəzərə almaqla bu iki yanaşmanın kombinasiyası əsasında qurulur. Azərbaycan üçün məqbul hesab etdiyimiz yanaşma da elə budur. İstənilən halda yaşanacaq iqtisadi şoklar sabit xərclərə yenidən baxmağı tələb edir. Ən əsası odur ki, neft gəlirləri insan kapitalı və infrastrukturun inkişafına yönəldilməklə qeyr-neft sektorunun sürətli artımını təmin etsin.

Qrafik 2. Fiskal göstəricilərin ssenariləri

Mənbə: IMF Working Paper: A Primer on Fiscal Analysis in Oil-Producing Countries, Paulo Medas and Daria Zakharova

Azərbaycanda neft-qaz gəlirlərinin səmərəli istifadəsi üçün üç mühüm şərtə əməl edilməlidir:

- 1. İlk növbədə Dəyişməz gəlirlər prinsipinə uyğun olaraq neft-qaz gəlirlərinin illər üzrə yığıma və istehlaka (investisiya da daxil olmaqla) gedən hissəsinin nisbəti müəyyənləşməlidir;***
- 2. Neft-qaz gəlirləri hesabına xərcləmələrin strukturunu rasionallaşdırmaq və effektivliyini artırmaq üçün iqtisadiyyatın prioritet istiqamətləri seçilməlidir.***
- 3. Neft-qaz gəlirərinin yığıma gedən hissəsinin idarəedilməsinin səmərəliliyi və şəffaflığı təmin edilməlidir.***

Makroiqtisadi tarazlıq modeli

Azərbaycanda neft gəlirləri üzrə uzunmüddətli strategiyanı müəyyənləşdirərkən, xüsusilə əmtəə və maliyyə sferasının tarazlığını makroiqtisadi müstəvidə qiymətləndirmək zərurəti yaranıb. İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin ekspertləri tərəfindən əmtəə və maliyyə bazarlarının tarazlıq modeli İS-LM (Investment-Saving and Liquidity preference of Money Supply) qurulub. İS-LM (investisiya-yığım, likvidliyin üstün tutulması) - əmtəə və maliyyə bazarlarının elə bir tarazlığı modelidir ki, məcmu tələbin funksiyalarını müəyyənləşdirən iqtisadi faktorları üzə çıxarır. Model ikioxlu fəzada R –faiz dərəcəsi ordinat oxu, Y isə – ÜDM absis oxu olmaqla İS və LM ayrılərindən ibarət olur. Model imkan verir ki, elə bir faiz dərəcəsi və ÜDM səviyyəsi tapılsın ki, eyni zamanda əmtəə və maliyyə bazarlarında tarazlaşma olsun. Burada İS- əmtəə bazarında tarazlıqdır: faiz dərəcəsi nə qədər aşağı olarsa, ÜDM də bir o qədər yüksək olar. Dövlət xərcləmələrinin artması və ya vergilərin azalması fonunda ÜDM-in artımı baş verir. LM – isə maliyyə bazarında tarazlığı göstərir: nə qədər ÜDM artırsa, faiz dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur. Pul təklifinin artması və ya qiymətlərin aşağı düşməsi ÜDM-i artırır. Modeldə tarazlıq nöqtəsi bu iki əyrinin İS və LM-in kəsişməsində baş verir.

Cədvəl 1. Azərbaycanca IS-LM modeli əsasında dövlət xərcləmələrini simulyasiya etməklə ÜDM-in inkişaf ssenarisi

	ÜDM-in bazar qiymətlərilə həcmi (milyon AZN)	
	2009	2010
Ssenari 1 (dövlət xərcləri 1,3 milyard AZN-dən az olarsa)	42 304	43 132
Rəsmi proqnoz	43 635	44 847

Mənbə: Müəllif tərəfindən İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 2007-ci ildə hazırladığı makroiqtisadi proqnozların «Eviews 6» paketində model şəklində həlli əsasında qurulub.

Azərbaycan üçün makroiqtisadi tarazlığı qiymətləndirmək üçün İS-LM tarazlıq modeli «Eviews 6» paketində realizasiya

edilib. Bu modeldə 1995-2007-ci illər üzrə şəxsi istehlak, investisiya, faiz dərəcəsi və ÜDM endogen, dövlət xərcləmələri və pul kütləsi isə ekzogen göstəricilər kimi səciyyələndirilib. Modelin həllindən sonra aşağıdakı tənliklər sistemi alınıb:

Şəxsi istehlak

$$CN = 1072.4 + 0.2*Y + 0.6*CN(-1)$$

İnvestisiya

$$I = -6525 - 0.12*(Y(-1)-Y(-2)) + 0.28*Y + 468.62*R(-4)$$

Faiz dərəcəsi

$$R = 7.72 - 0.0007*Y - 0.00015*(Y-Y(-1)) + 0.007*(M-M(-1))+ \\ + 0.31*(R(-1)+R(-2))$$

Burada: CN – şəxsi istehlak, Y – ÜDM, I – investisiya, R – faiz dərəcəsi, M – pul kütləsi.

Modelin əhəmiyyəti ondadır ki, dünyada iqtisadi böhran başladığı halda Azərbaycanda dövlət xərcləmələrinin və pul kütləsinin (müvafiq olaraq büdcə və monetar) tənzimlənməsi üçün strateji baxışı və tendensiyaları müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, modelə əsasən müəyyən etmək olur ki, dövlət xərcləmələrini kəskin azaltmaq olmaz, çünki bu öz növbəsində ÜDM-in azalmasına gətirib çıxaraçaq. Model göstərir ki, nəinki dövlət xərcləmələrinin, hətta pul təklifinin azalması iqtisadi inkişaf tempini ləngidə bilər. Buna görə də məcmu tələbin stimullaşması və iqtisadi təşəbbüslərə yardım, habelə daxili bazarın qorunması qarşısındakı bir neçə ildə dövlətin makroiqtisadi strategiyasının məhək daşı olmalıdır.

Neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etmək üçün investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi, kapital qoyuluşu ilə iqtisadi artım arasında korelyasiyanın tapılması, ən əsası isə iqtisadiyyatın tarazlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi iqtisadi-riyazi üsulların tətbiqini şərtləndirir. Kapitalın tələb və təklif modellərinin qurulması, burada iştirak edən parametrlərin qarşılıqlı təsirlərinin öyrənilməsi, eyni zamanda müxtəlif aiddiyyətli faktorların qarşılıqlı asılılıq səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Milli valyutanın tarazlığı və qiymətlərin sabitliyi sahələrarası balans kontekstində

«Holland sindromu» nəzəriyyəsi baxımından neft gəlirlərinin istifadəsi zamanı nəzərə alınması ən əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri də manatın real effektiv məzənnə indeksidir. 2005-ci ildən başlayaraq bu indeksin yüksəlməsi, xüsusən də Ukrayna, Rusiya və Qazaxıstan, Gürcüstan kimi qeyri-neft məhsulları ixrac etdiyimiz ölkələrin milli valyutasına nisbətən manatın möhkəmlənməsi narahatlıq doğurur. Manatın real effektiv məzənnəsinin artmasının ortamüddətli dövrdə qeyri-neft məhsulları ixracatının beynəlxalq rəqabətliliyinə mənfi təsir göstərə biləcəyini nəzərə alaraq, indidən bu sektorda məhsuldarlığın yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsi tələb olunur. Lakin hər şeydən əvvəl manatın real effektiv məzənnəsi üçün tarazlıq nöqtəsi tapılmalıdır. Manatın real effektiv məzənnəsinin tarazlığı üçün iqtisadi inkişaf potensialı tam istifadə olunmalı, inflyasiya hədəfləndiyi səviyyədən aşağı düşməli və cari əməliyyatlar hesabında tarazlıq qeydə alınmalıdır. Balassa-Samuelson metodu, alıcılıq qabiliyyəti pariteti və kointeqrasiya üsulu ilə hesablamalar göstərir ki, manatın real effektiv məzənnə indeksi tarazlıq qiymətindən aşağıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan üzrə 2008-ci il hesabatında da manatın məzənnəsinin tarazlıq halından 15 faiz ucuz olması bildirilir. Hesablamalar göstərir ki, tarazlıq şəraitində 1 ABŞ dolları təxminən 70 qəpiyə bərabər olmalıdır (hazırda bu məzənnə 80-81 qəpik arasındadır). Manatın tarazlıq qiymətindən ucuz nominal kursa malik olması onu göstərir ki, bönrandan əvvəl Milli Bankın intervensiyası olmasaydı, milli valyutamız təxminən 15 faizə qədər bahalaşardı. Başqa tərəfdən manatın mexaniki devalvasiyası baş versə, onda milli valyutanın tarazlıq qiyməti ilə onun nominal kursu arasında fərq daha da böyüyəcək ki, bu da iqtisadi fəsadlara yol açmağa bilər.

Buna baxmayaraq manatın real effektiv məzənnə indeksinin bahalaşması vətən iqtisadiyyatının (xüsusən də qeyri-neft sahəsinin) rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Pul-kredit və büdcə siyasəti sinerji təşkil edərək ekspansion (genişlənən) xarakter daşmalıdır. Dövrüyyədəki pul kütləsi və dövlət xərcləmələrinə ciddi məhdudiyətin qoyulmasına əsas yoxdur. Hətta belə məhdudiyətlər olsa da, onda xüsusən də xərcləmələrdə səmərəliliyi artırmaqla bunu kompensasiya etmək lazımdır.

Manat – «xammal valyutası» (commodity currency) olmaqla, son illər Azərbaycanın neftdən əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinə uyğun möhkəmlənir. Kapital axını və manatın Milli Bankın intervensiyaları hesabına tənzimlənməsi Azərbaycanın ticarət balansını ilə əlaqələndirilməlidir. Eyni zamanda ticarət balansını manatın real effektiv məzənnə indeksi və neftin qiymətindən funksional asılıdır. Ekonometrik tədqiqatlar göstərir ki, ticarət balansının sabitliyini və manatın real kursunu saxlamaq üçün neftin qiymətinin illik 5-6 faiz artması lazımdır. Manatın real kursunun neftin qiymətindən asılılığı maraqlı mənzərəni ortaya çıxarır. Belə ki, neft bahalaşanda manatın kursu sürətlə yüksəlir, amma neftin qiyməti aşağı düşəndə manatın ucuzlaşması adekvat sürətlə aşağı düşür.

2008-ci ildə başlamış global maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusən də real sektora təsirini minimuma endirmək üçün Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin bir hissəsinin Azərbaycana gətirilməsi və onun düzgün istifadəsi mexanizminin qurulmasına ehtiyac yaranmışdı. «Uzun neft pulları»nın» banklara verilməsi Azərbaycanda dövlət qiymətli kağızları bazarının inkişafını tələb edir. Sərfəli şərtlərlə dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası bir tərəfdən dövrüyyədə artan pul kütləsinin tənzimləyə, digər tərəfdən isə 2009-cu ilin dövlət büdcəsində gözlənilən kəsiri maliyyələşdirə bilər. Ən əsası isə Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı təmin olunur. (Məsələn, banklara tələb qoymaq olar ki, onlar aktivlərinin 5 faizi həcmində dövlət istiqrazını saxlasınlar. Fransada banklar aktiv-

lərinin 25 faizini dövlət istiqrazlarına yönəldir) Bu zaman yarıya biləcək inflyasiya təzyiqini qarşılamaq üçün tənzimlənən dövlət qiymətlərinin endirilməsi tələb olunur. Sahələrarası balans modeli əsasında hesablamalar göstərir ki, tənzimlənən qiymətlərin 25 faiz azalması inflyasiya səviyyəsini 2 faiz cilovlayar.

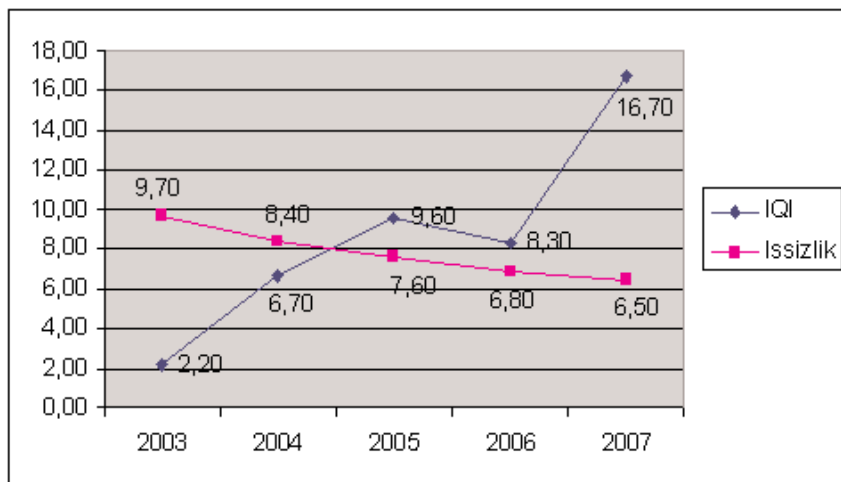
İnflyasiya tempinin aşağı düşməsi, hətta proqnozlara görə, 2009-cu ilin aprel-may aylarında berrəqəmli həddə enməsi qeyri-neft sektoru perspektivindən qiymətləndirilməlidir. 2008-ci ilin sonlarından başlayaraq müşahidə edilən deflyasiya prosesi qeyri-neft sahəsində işgüzar fəallıq, gəlirlər və məşğulluq kimi iqtisadi parametrlərə öz təsirini buraxır. Biz 2000-2007-ci ilin məlumatları əsasında inflyasiya və məğulluq arasında əlaqəni ifadə edən «Yeni Keyns-Filips» modelini» (New Keynesian Phillips) qurmuşuq. Bu modeldə inflyasiya gözlənilən gələcək inflyasiya və bir laq geri işsizlik səviyyəsindən asılı götürülür. Modeli qurmaq üçün «Eviews 6»» ekonometrik paketindən və ümumiləşdirilmiş momentlər üsulundan (Generalized Method of Moments) istifadə edilib. Model aşağıdakı nəticəni verir:

$$INF = 16.9 + 0.5*INF(1) - 1.6*UNRATE(-1)$$

Burada, *INF*-inflyasiya, ***UNRATE***-işsizlikdir.

Modeldən görüldüyü kimi 2000-2007-ci illərdə işsizliyin 1,6 faiz azalması inflyasiyanı 0,5 faiz artırır. Bu onu göstərir ki, inflyasiya tempinin aşağı düşməsi məşğulluğa və işgüzar fəallığa mənfi təsir göstərə bilər. Düşünürük ki, bu zaman dövlətin aqrar sahədə investisiyaları təşviq etmə və subsidiyalaşma tədbirlərinə, həm də qarant qiymətlərinin tətbiq edilməsi əlavə olunmalıdır. Bu yolla kəndlinin dövlət dəstəyi hesabına artırdığı məhsul özünə bazar tapa və beləliklə, kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal baş tuta bilər.

Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasında inflyasiya və işsizlik dinamikası (faizlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunub.

2008-ci ildən başlayan qlobal iqtisadi böhranın milli iqtisadiyyata təsirini minimuma endirmək, habelə aqrar-sənaye kompleksinin məhsullarının maya dəyərini aşağı salmaqla rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün dövlət tənzimlənən qiymətlərin aşağı salınması siyasətini həyata keçirməlidir. 2006-cı il üçün Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı Azərbaycan Respublikasının sahələrarası balansını əsasında apardığımız tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı üç matris qurulub:

- Birbaşa material xərcləri matrisi;
- Tam material xərcləri matrisi;
- Dolayı xərclər matrisi.

Əldə edilmiş matrislər üzrə hesablamalarımız göstərib ki, dövlətin tənzimlədiyi qiymətlər - neft məhsulları, elektrik enerjisi, qaz və sunun qiymətləri, kommunal tariflər - 25 faiz aşağı endirilsə, ölkədə ümumi inflyasiya səviyyəsi 2 faiz azalar. Bu zaman fiskal nöqtəyi-nəzərdən dövlət gəlirlərinin azalacağı ba-

rədə argument əsaslandırılmış görünür. Belə ki, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artması sonda vergi bazasının genişlənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da özlüyündə dövlətin gəlirlərinin gələcək perspektivdə artımını şərtləndirir. Laffer əyrisi məhz vergi dərəcələrinin azalması və vergi bazasının genişlənməsi hesabına dövlət gəlirlərinin artımını ehtiva edir. Bu yolla aqrar-sənaye sahəsində istehsal edilən məhsulların öz xarici analoqları ilə müqayisədə rəqabətə daha dözümlü olması mümkündür. Çünki 2008-ci ilin son rübündən başlayaraq Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan kimi ticarət partnyorlarımızda milli valyutaların Azərbaycan manatına nisbətən daha sürətlə devalvasiya olması, neft idxal edən ticarət partnyorlarımızda isə devalvasiya ilə yanaşı həm də enerjidaşıyıcılarının ucuzlaşması ölkəmizdə yerli əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.

Qeyri-neft sektorunda davamlı və tarazlı inkişaf

Azərbaycanda qeyri-neft sektoru iki - ticari (əsasən kənd təsərrüfatı, qeyri-neft sənayesi və s.) və qeyri-ticari (rabitə, turizm, nəqliyyat, sosial infrastruktur və s.) bölmədən ibarətdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı əsasən qeyri-ticari bölmənin hesabına baş verir. Aydındır ki, qeyri-ticari bölmənin inkişafı əsasən neft gəlirləri hesabına təmin olunur. Buna görə də post-neft dövründə bu sahə özünü maliyyələşdirə bilməyəcək. Davamlı inkişaf bu mənada daha çox qeyri-ticari sektorun üzərində fokuslaşmağa rəvac verir. Məsələ ondadır ki, qeyri-ticari sektorda əmək məhsuldarlığının artımı adambaşına düşən gəlirin artımından geridə qalır. Bu isə iqtisadi səmərəliliyin aşağı düşməsi və nəticə etibarilə qeyri-ticari bölmədə yaranan kəsinin neft gəlirləri hesabına gözəgörməz kompensasiyasıdır.

Hesablamalarımız göstərir ki, qeyri-neft sektorunun əsas bölməsi olan kənd təsərrüfatında kapitalın 1 faizlik artımı aqrar ÜDM-i 0,22 faiz, əməyin 1 faiz artımı isə aqrar ÜDM-i 0,78 faiz yüksəldir:

$$Y = -2,23 K^{0,22} \cdot L^{0,78}$$

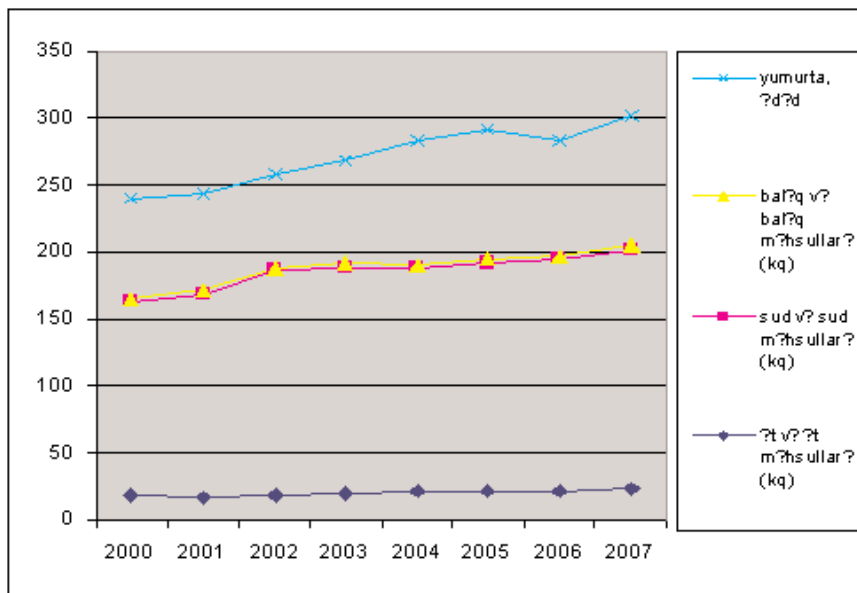
Burada α və β parametrləri uyğun olaraq K və L -in elastiklik əmsalları, a isə sabit ədəddir.

a – sabit ədədin $-2,23$ -ə bərabər olması onu göstərir ki, elmi-texniki tərəqqinin kənd təsərrüfatında tətbiqi heç də lazımi səviyyədə deyil və əgər aqrar sahədə kapital və əmək resursları sabit qalsa, onda istehsal tempi azalacaq. Ekonometrik təhlil göstərir ki, dövlət aqrar bazar münasibətlərini tənzimləyərkən daha çox səmərəlilik amilini əsas qəbul etməlidir.

Ölkənin aqrar bazarının qorunması və ərzaq problemi eyni medalın iki üzü olmaqla həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri üçün ənənəvi problemlərdir. Yerli kənd təsərrüfatının artan istehsal imkanları hələlik əha-

linin ərzaq tələbatını tam ödəyə bilmir. Nəticədə ilbəl ərzaq idxalına çəkilən valyuta xərci də böyüyür. Məsələn, ölkəyə 2003-cü ildə cəmi 310,1 milyon ABŞ dolları həcmində ərzaq məhsulu idxal edilmişdisə, 2007-ci ildə bu göstərici təxminən 3 dəfə artaraq 907,4 milyon ABŞ dollarına çatıb. 2003-2007-ci illər ərzində ərzaq idxalına 2 628 milyon ABŞ dolları vəsait xərclənii ki, bu da həmin dövr üçün aqrar sahədə əsas fondlara yönəldilən və dəyəri 412,4 milyon ABŞ dolları olan investisiya həcmindən 6,4 dəfə çoxdur. Əhalinin gəlirlərinin artımı əsasında məcmu tələbin yüksəlməsi ölkəyə ərzaq idxalını sürətləndirib. Hətta 2007-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən ərzaq idxalı daha böyük sürətlə artmışdı. 2003-2007-ci illər üzrə ərzaq idxalının əhalinin gəlirlərinin artım tempindən asılılığı ən kiçik kvadratlar üsulu ilə reqressiya tənliyi şəklində həll edilib:

Qrafik 4. Əsas ərzaq məhsullarının istehlakı

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib.

$$\begin{aligned}\partial I &= 0,57 \cdot AG - 97,7 \\ R^2 &= 0,97 \quad DW = 2,3\end{aligned}$$

Burada ∂I - ərzaq idxalı, AG – adambaşına düşən gəlirdi.

Tənlikdən görüldüyü kimi əhalinin gəlirlərinin hər vahid artımı ərzaq idxalını 0,57 vahid yüksəldir. Dövlət bu nüansı nəzərə alaraq aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına daha iri miqyasda vəsait ayırmalıdır ki, ərzaq idxalına çəkilən valyuta xərci ölkədə qalsın.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyini tənzimləmə siyasəti bir tərəfdən əhaliyə elmi əsaslandırılmış normalar həddində ərzaq təklifini təmin etmək, digər tərəfdən isə tibbi normalara uyğun ərzaq istehlakının səviyyəsini qorumaqdan ibarət olmalıdır. Beləliklə, həm ərzaq təklifinin, həm də tələbinin optimal həcmi və rəasional strukturu dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Bu zaman ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üçün ilkin olaraq əhaliyə lazım olan potensial fiziki ərzaq həcmi müəyyənləşməlidir.

2000-2007-ci illər üzrə apardığımız ekonometrik hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda gəlirin 1 manat artması ev təsərrüfatlarının xərclərində ərzağın xüsusi çəkisini 0,7 faiz azaldıb. Beləliklə, ərzaq tələbinin həcmi dövlət müəyyən mənada gəlirləri və onların yenidən bölgüsünü tənzimlənməklə artırıla bilər. Bu nəticəni qurduğumuz $IS-LM$ modelində şəxsi istehlakın azalmasının iqtisadi artıma təsiri fonunda da sübut etmək olar. Hazırda gəlirlərin real artımı ərzaq bazarını belə tənzimləmə üsulunun effekt verəcəyinə dəlalət edir.

Tarazlıq - xarici iqtisadi əlaqələr müstəvisində

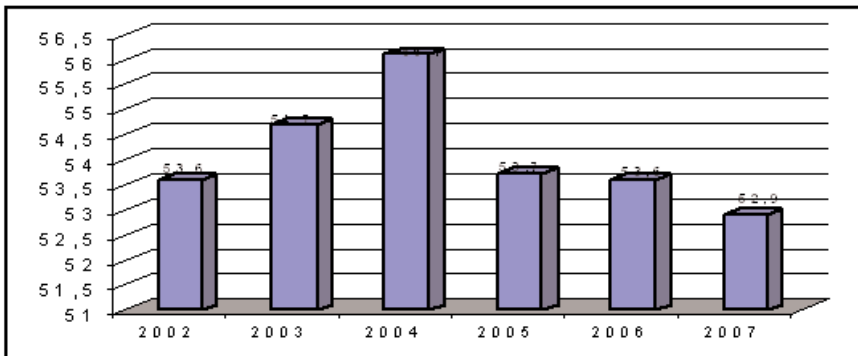
Iqtisadiyyat açıq olduğundan dövlətin məcmu tələbi stimullaşdırması ilə yanaşı həm idxal-ixracı tənzimləməsi tələb olunur. Təklif edərdik ki, belə tənzimləmə zamanı xarici ticarət şərti, real mübadilə məzənnəsi, xarici ticarətin optimal coğrafi və valyuta strukturu nəzərə alınsın.

Əmtənin xarici ticarət şərti və ya xalis barter ($XTŞ$) aşağıdakı kimi hesablanılır:

$$XTŞ = PEX/PİM$$

Burada, $XTŞ$ - xarici ticarət şərti, PEX - ixrac edilən malın dəyəri, $PİM$ – idxal edilən malın dəyəridir.

Qrafik 5. 2002-2007-ci illərdə əhalinin istehlak xərclərində ərzağın xüsusi çəkisi (faizlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib.

Xarici ticarət şərti eyni adlı əmtəələr üzrə ölkədən ixrac edilən məhsul vahidinə idxalın miqdarını əks etdirir. Əgər müxtəlif adlı əmtəə üzrə təhlil aparılırsa, onda ölkədən ixrac edilən hər

hansı bir əmtəyə düşən digər ölkədən idxal edilən başqa bir əmtənin miqdarını göstərir.

Cədvəl 3-də Azərbaycandan ixrac edilən və digər ölkələrdən idxal edilən eyni əmtəələr üzrə xarici ticarət şərti və manatın məhsullar üzrə real mübadilə məzənnəsi əks etdirilib.

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, 2003-cü ilə nisbətən xarici ticarət şərti indeksi buğda unu üzrə 2007-ci ildə 67,5 faiz artıb. Bu artım əsasən Azərbaycandan ixrac edilən buğda ununun qiymətinin idxal qiymətlərinə nisbətən daha çox artması nəticəsində baş verib. Lakin 2004-cü ilə nisbətən 2005-ci ildə buğda unu üzrə xarici ticarət şərti pisləşib. Daha doğrusu, əgər 2004-cü ildə Azərbaycandan ixrac edilən 1 ton buğda ununun əvəzinə 0,96 ton buğda unu idxal edilmişdisə, 2005-ci ildə 0,62 ton idxal olunub.

Çay və təzə tərəvəz üzrə xarici ticarət şərti indeksi dinamik olaraq artıb.

Kartof üzrə isə xarici ticarət şərti 2003-2007-ci illər ərzində flaktuasiya edib.

Manatın real məzənnəsi xarici ticarət şərti ilə tərs mütənəsibdir:

$$RMM=(1/XTŞ)\cdot NM$$

Burada *RMM*-manatın real məzənnəsi, *NM*-manatın nominal məzənnəsidir.

Əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici ticarət şərti yaxşılaşdıqca, manatın ABŞ dolları ifadəsində real məzənnəsi də yüksəlir. Məsələn, 2003-cü ildə 1 ton çayın idxal-ixracı nəticəsində dolların manatla real mübadilə məzənnəsi 1,064, 2007-ci ildə 0,507 təşkil edib. Deməli, dolların manata real mübadilə məzənnəsi (çay üzrə) 47,6 faiz azalıb.

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, bütün məhsullar üzrə ABŞ dollarının manata real mübadilə məzənnəsi azalıb. Bu təhlildən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, tədqiq edilən məhsulların rəqabət qabiliyyəti nisbi azalır, yəni manatın ABŞ dollarına nisbətən real dəyəri artır. Buna görə də manatın digər ölkələrin valyutalarına nisbətən real mübadilə məzənnəsinin təhlili zərurətə çevrilir.

Cədvəl 3. Azərbaycandan və digər ölkələrdən ixrac və idxal edilən eyni ərzaq növləri üzrə xarici ticarət şərtləri

Ərzaq növləri	İLLƏR				
	2003	2004	2005	2006	2007
Buğda unu üzrə (min ABŞ dolları/ton)					
ixrac qiyməti	8 ^{0,16}	0,284	0,208	0,235	0,430
İdxal qiyməti	1 ^{0,23}	0,295	0,338	0,273	0,353
Xarici Ticarət Şerti	7 ^{0,72}	0,963	0,615	0,861	1,218
Nominal məzənnə (AZN/ABŞ dolları)	4 ^{0,98}	0,980	0,918	0,871	0,845
Real məzənnə	3 ^{1,35}	1,018	1,492	1,012	0,694
Çay üzrə (min ABŞ dolları/ton)					
ixrac qiyməti	4 ^{2,12}	2,753	2,704	2,802	3,072
İdxal qiyməti	7 ^{2,29}	1,930	1,893	1,885	1,843
Xarici Ticarət Şerti	5 ^{0,92}	1,426	1,428	1,486	1,667
Nominal məzənnə (AZN/ABŞ dolları)	4 ^{0,98}	0,980	0,918	0,871	0,845
Real məzənnə	4 ^{1,06}	0,687	0,643	0,586	0,507
Təzə tərəvəz üzrə (min ABŞ dolları/ton)					
ixrac qiyməti	7 ^{0,27}	0,288	0,494	0,466	0,418
İdxal qiyməti	8 ^{0,11}	0,185	0,155	0,109	0,122
Xarici Ticarət Şerti	7 ^{2,34}	1,557	3,187	4,275	3,426
Nominal məzənnə (AZN/ABŞ dolları)	4 ^{0,98}	0,980	0,918	0,871	0,845
Real məzənnə	9 ^{0,41}	0,630	0,288	0,204	0,247
Kartof üzrə (min ABŞ dolları/ton)					
ixrac qiyməti	1 ^{0,19}	0,174	0,240	0,271	0,269
İdxal qiyməti	7 ^{0,10}	0,152	0,123	0,128	0,151
Xarici Ticarət Şerti	5 ^{1,78}	1,145	1,951	2,117	1,781
Nominal məzənnə (AZN/ABŞ dolları)	4 ^{0,98}	0,980	0,918	0,871	0,845
Real məzənnə	1 ^{0,55}	0,856	0,470	0,412	0,474

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və Milli Bankın məlumatları əsasında hesablanıb.

Xarici ticarət şərti indeksinin dinamikada təhlili dövlətin ixrac-idxal strategiyası üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün əsas təşkil edə bilər.

İsveç neoklassik-iqtisadçıları Eli Hekşer və Bertil Olinin istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsinə görə, ölkə hansı istehsal amili ilə zəngindir, istehsalı həmin amildən daha çox tələb edən əmtəələr üzrə müqayisəli üstünlük əldə edər, yəni onları daha ucuz istehsal edər və bu sahədə də ixtisaslaşar. Azərbaycanın istər təbii resurslar, istərsə də əmək resurslarına malik olması aqrar-sənaye kompleksi, turizm və kommunikasiya kimi sahələrin inkişafı üçün əlverişli imkan yaradır. Gəlin, bir sahə üzrə davamlı inkişafı əsaslandıraraq. Hekşer-Olin modelinə görə, məsələn, Azərbaycan daha çox malik olduğu təbii və əmək resursundan istifadə edərək aqrar-sənaye məhsulları istehsalında ixtisaslaşmalıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, dünya bazarında son illər ərzaq məhsullarının qiyməti qeyri-ərzaq və xidmət məhsullarına nisbətən sürətlə artır, onda Stolper-Samuelson teoreminə görə, beynəlxalq ticarət nəticəsində qiyməti bahalaşan əmtəənin istehsalında nisbətən daha intensiv istifadə olunan amillərin qiyməti də yüksəlir. Bu baxımdan, Azərbaycanda aqrar-sənaye məhsullarının istehsalı zamanı intensiv istifadə olunan əmək və digər resursların qiyməti də artacaq və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə imkanı yaranacaq. 9 iqlim qurşağı olan Azərbaycan öz yüksək ixtisaslı əmək resurslarını və neftdən əldən etdiyi gəlirlərin bir hissəsini aqrar-sənayeyə yönəltməklə, Azərbaycanda aqrar məhsulların maya dəyərini rəqabətli duruma gətirə bilər. İstehsal amillərinin reversi anlayışını irəli sürən amerikalı iqtisadçısı B.Minxasa görə, eyni bir əmtəə əməkdən bol olan ölkələrdə əmək tutumlu, kapitaldan bol olan ölkələrdə isə kapital tutumlu ola bilər. Bu, istehsal amillərinin qarşılıqlı əvəz edilməsinin elastikliyi şəraitində baş verir. Məsələn, kapital tutumlu ölkə olan ABŞ-da istehsal edilən aqrar məhsullar kapital tutumlu əmtəə olacaq, çünki o, qabaqcıl texnologiyanın köməyi ilə istehsal edilir. Əməkdən bol olan Azərbaycanda istehsal olunan aqrar məhsulları isə əmək tutumlu olacaq. Beləliklə, Azərbaycanın aqrar məhsulla-

rının dünya bazarında rəqabətə tab gətirə biləcəyi nəzəri cəhətdən sübut olunur. Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının hesablanması göstərir ki, Azərbaycanda əsas fondların bir faiz artımı ölkənin real ÜDM-nin həcmi təxminən 0.43 faiz, iqtisadiyyatda məşğul olan əhəlinin bir faiz artması isə real ÜDM-in həcmi 0.57 faiz artırır. Zamanla əlaqədar olaraq elmi-texniki yeniliklərin, informasiya texnologiyalarının iqtisadiyyata tətbiqi hər il real Ümumi Daxili Məhsulun həcminə 7.4 faiz əlavə artım verir. Digər ölkələr üçün qiymətləndirilmiş istehsal funksiyalarının tədqiqi göstərib ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə hər yeni yaranan məhsulda fiziki kapitalın (əsas fondların) payı azalaraq işçi qüvvəsinin (mürəkkəb əməyin) payı artır. Məhz ona görə də inkişaf etmiş ölkələrdə bir qayda olaraq işçi qüvvəsinin elastiklik əmsalı 0.75 faizdən yuxarı olur. Bu, əsasən mürəkkəb əməklə silahlanmış insan kapitalının inkişafı ilə baş verir. Azərbaycan da ixtisaslı əməyin istehsal funksiyası olaraq, xüsusən də aqrar-sənaye məhsulları istehsalı üzrə daha geniş miqyaslı istifadəsinə çalışmalıdır. Azərbaycan mümkün olan yerə qədər aqrar məhsulların xam şəkildə ixracından təcridcən imtina edərək son məhsul satışına keçməlidir.

Yekun prinsiplər

«Resursların lənəti»ndən xilas olmaq və post-neft dövründə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün neft-qaz gəlirlərinin istifadəsi zamanı aşağıdakı prinsiplər qorunmalıdır:

- resursların (əmək və kapital) bölgüsündə ağırlıq mərkəzi qeyri-ticari sektordan ticari sektora istiqamtəlməlidir;
- investisiya və yığım arasında rasionel nisbət tənzimlənməlidir;
- aşkarlanmış müqayisəli üstünlüyə malik olan sahələrin inkişafı prioritetləşməlidir;
- əmtə və maliyyə bazarları arasında tarazlıq təmin olunmalıdır;
- neft-qaz gəlirlərinin dəyişməz gəlirlər prinsipi əsasında nəsillərarası bölgüsü həyata keçirilməlidir;
- neft gəlirlərinin istifadəsi zamanı sosial bərabərsizliyin yumşaldılması bir prinsip olaraq qəbul edilməlidir.

